

БУНТОВНИКЪТ ЙОРДАН ЙОВКОВ

ИВАН РУЖ

В книгата си „Капитанът на земляците“ — за първоизточниците на военните разкази на Йордан Йовков — авторът Стефан Стефанов отбелязва, че „Йорков по природа не е бунтар. Обаче както и да изразим онова, което той извършва в началото на войната, то е своеобразен протест на съвестта му.“

Какво значи бунтар? В „Български тълковен речник“, т. I, 1951 г., от проф. д-р Ст. Младенов четем: „бунтар — такъв, който кара на бунт или се бунтува; размиришник“. А „бунт“, пак според същия речник, е „буна“, „размирица“.

В Найденов-Геролия „Речник на българския език“: „буна“ — „кога се повдигне народ въз началство-то, въз главатарете, повдиг, възмушение, мятеж, въстание“.

В „Речник на българския език“, т. I, 1977 г., издание на БАН, е дадено, второ поред, значение на думата „бунтар“ — „човек, който проявява нетърпимост към нередностите и негодува срещу тях“; а третото поред значение на думата „бунт“ е: „израз на силно негодувание, възмушение от нещо“.

Бунт, метеж, въстание Йордан Йовков изобразява само в романа си „Чифликът край границата“. Единствено въз основа на този роман едва ли бихме могли да наречем Йовков писател на бунта, на въстанието, писател бунтовник.

В спомените си за Йовков Григор Василев изтъква, че Йовков смятал да напише „два големи разказа“ — единия под заглавие „Холера“ и другия — „Бунтът“. „На много пъти — припомня си Григор Василев — той ми разказваше по нещо от тия сюжети. . . В „Холера“ Йовков щеше да предаде призрака на тази ужасна напасть и всичките страдания на въоръжения народ край Чаталджа. В „Бунтът“ Йовков искаше да нарисова недъзите и признаците на недоволството.“ Тези два разказа Йовков не е написал.

Ако се съгласим със Стефан Стефанов, че Йовков не е бунтовник по природа, в смисъл, че в произведенията си не описва бунтове, освен в споменатия роман, можем да приемем, че е бунтовник в смисъл на речниковите значения: „човек, който проявява нетърпимост към нередностите и негодува срещу тях“, човек, който дава израз на „възмушение от нещо“. Открито, пряко своето възмушение Йовков не изразява в нито една от творбите си. Затуй пък разказите, повестите, романите, пиесите му, особено ако ги разглеждаме във връзка с времето и обществените събития, с положението и съдбата на народа, когато са писани, дават предостатъчно основания да наречем Йовков писател бунтовник, писател на протеста, на възмущението.

По натура затворен в себе си, склонен повече вътрешно да изживява вълненията си, да ги скрива, той бил сдържан, мълчалив, не се впускал в продължителни разговори, особено пък на политически теми, ако е споделял едно-друго, правел го е главно с близки, не е оставил статии, освен няколко, изказвания — две-три, не е говорил на публични и други събрания, не е писал много писма, не са го анкетирали, отговарял е съвсем накратко, когато веднъж-дваж са се обръщали към него с въпроси. Запитали го: „Кажете нещо за себе си? — Отговорил: „Прочетете моите книги: там съм казал

всичко, което може да интересува хората.“ „Кои книги по-точно?“ „Всичките — от първата до последната.“

Изследователите на живота и творчеството на Йовков споменават, че той е членувал в Радикалната партия. Тя беше партия на буржоазни и дребнобуржоазни елементи, с не кой знае какво обществено-политическо влияние, главно в градовете, слабо в селата. Нейната програма беше за демократически реформи на капиталистическата система, при зачитане на частната собственост и частната стопанска инициатива и дейтелност. Тази партия подкрепи Отечествения фронт и през годините след 9. IX. 1944 г., вля се в него, престана да съществува отделно, членовете ѝ вземат участие в строителството на социализма. Може да се твърди съвсем определено, че ако не беше преждевременната смърт на Йордан Йовков, той щеше също като тях да застане на страната на Отечествения фронт, на социализма, както сториха това и всички големи български писатели, доживели до 9. IX. 1944 г.

В книгите си, в онова, което е писал, а и в разговори Йордан Йовков е взел отношение по много от големите, а и по ред от малките въпроси, които вълнуваха обществеността и него лично през бурните, трагичните, нерадостните години на трите войни — Балканската, Междусъюзническата, Първата световна, двете национални катастрофи (1913 и 1918 г.), двата военнофашистки преврата (9 юни 1923 г. и 19 май 1934 г.), Септемврийското въстание 1923 г., кървавите дни и нощи през 1925 г., съсипителната световна стопанска криза през 1929—1933 г., която удари тежко и нашата страна, пробива във фашистката диктатура в началото на 30-те години, монархофашисткия режим, установен след 1935 г., и др.

Още в произведението, което за пръв път публикува — стихотворение, озаглавено „Под тежък кръст“ — във в. „Съзнание“, бр. 9 от 26. X. 1902 г., Йовков е подсказал своите обществени и нравствени позиции. Това стихотворение може да се разглежда и като манифест на Йордан Йовков за творческото му кредо и верую. Написано по повод смъртта на един учител, то завършва с думите:

Изчезваш ти, но не и твоите святи цели,
без плод не ще остане светата борба,
не ще загъхнат нивга твоите стъпки.
По техни след ще път широк, смели, да се отвори,
велик път към нови, към сияйни простори —
към доброто свято, към светла свобода.

Бил е на 22 години, когато го е писал (роден е на 9. XI. 1880 г.). Много по-късно ще сподели: „Винаги (съм) наклонен да вярвам на хората, да виждам и да търся у тях преди всичко доброто.“ До края на живота си Йовков остава верен на „доброто свято“.

Защитата на доброто може да става в различни форми: било като се изтъква, като се възхвалява само доброто, било като се порицава, разобличава само злото, било като се посочва доброто и се осъжда злото. У Йовков срещаме и трите начина.

От 1902 до 1911 г. — когато за последен път публикува стихотворни творби — той е напечатал 31 стихотворения. Едни от тях имат донякъде обществено и гражданско звучене, като например цитираното, други са израз на тясно лични изживявания и скърби. В 1910 г. публикува за пръв път разкази: „Овчарова жалба“ и „Облог“. След тях до 1912 г., когато го мобилизират и отива на война, е поместил в разни периодични издания още десетина разказа*; имал е дори намерение да ги издаде в книга, но не успял. Тези разкази той не е включил в съчиненията си с изключение на един — „Овчарова жалба“, поместен в „Старопланински легенди“ значително преработен. Едни от тези разкази са романтично-идилни, без трагични мотиви и сцени: „Облог“, 1910 г. — обзалагане на двама влюбени за надпревара по жетва; „Сините минзухари“, 1911 г. — ням каменар свива китка минзухари за мома, която обича; „Нова пролет“, 1911 г. — галене на двама млади съпрузи по жетва; „Русалска нощ“, 1912 г. — болен селски мо-

* Разказите от 1911—1912 г. са поместени като приложение към събраните съчинения на писателя след смъртта му, изданието от 1980 г.

мък получава китка от изгората си и вярва, че ще оздравее. В други има два пласта. Започват с романтично-идилични сцени, завършват трагично: „Звездна вечер“, 1911 г. — момче и дядо се любуват на звездите, пада една, умира сестрата на момчето; „Елка“, 1912 г. — на връщане от коситба любимата дъщеричка на трудово селско семейство пада от коня върху косата и прободена, умира; „Баща“, 1911 г. — влюбен в красива циганка селянин се оженва за нея, тя му ражда дете и забягва с катуна, бащата остава с мъката и детенцето си; „След пролетта“, 1912 г. — селска учителка пофлиртува с влюбен в нея учител и го изоставя. Трета група разкази са критическо-реалистични: „Един есенен ден“, 1911 г., и „Без място“, 1912 г. — и в двата младежи — кандидати за селски учители, са подложени на бюрократически издевателства.

Възмущението на писателя в критическо-реалистичните разкази против чиновническото бездушие е съвсем явни. В трагичния завършек на онези разкази, които условно нарекох двупластови, се усеща болка, протест, че нелепа, случайна смърт или човешки каприз трясва като неочаквана, внезапна мъления връз добри, трудолюбиви, обикновени селски люде и зачерпя живота им.

В „Един есенен ден“, „Без място“ и „След пролетта“ действащите лица са селски учители; в останалите разкази — обикновени, трудови селски хора. От тези обществени среди Йовков черпи и по-нататък материал за много от своите произведения.

Във войните от 1912—1913 г. Йовков, който е изкарал военната си служба в Школата за запасни офицери в Княжево, 1902—1904 г., бил най-напред назначен като адютант на щаба на полка, но отказал да заеме тази длъжност и станал взводен, по-сетне и ротен командир, участник в боевете редом с обикновените войници — селяни в огромното си мнозинство. Впечатленията на Йовков от тях, от участието им в сраженията, от техния фронтови бит са в основата на съдържанието на военните му разкази, допълнени и с няколко разказа по впечатления от Добруджанския фронт през Първата световна война, на който фронт бил изпратен за три месеца.

Военните разкази на Йовков излизат в две книги: том I — 1917 г., и том II — 1918 г. Те са първите негови отделно издадени книги. Четох ги най-напред като гимназист през 1923—1924 г. и още тогава останах с усещането, че в тези разкази се таи някакъв скрит протест, усещане, което не ме напуснаше и по-сетне, когато ги препрочитам много пъти, запленил от разказваческото майсторство на писателя. Изворите на това усещане си останаха неразгадани за мене до последните десетина години, когато съвременните изследователи на Йовковото творчество внесоха необходимата яснота.

Симеон Султанов пише: „Най-напред Йордан Йовков каза „не“ на безумието на войната. Това беше едно своеобразно отрицание на най-голямото зло в историята на човешката цивилизация. . . той отрече Марс. . . Идеята на новелата („Последна радост“, б. м. — И. Р.) — отрицание на войната и възхвала на живота — писателят е изразил на много места“ („Йорков и неговият свят“. С., 1968, с. 28, 29, 34, 265).

Иван Сарандев: „Навред озареното от страдание око на художника и чувствителното му сърце откриват поводи за възмущение; в душата зейва рана, побрала болката на България. В огъня на войната и страданието, което първата национална катастрофа донесе на българския народ, се роди художникът Йордан Йовков“ („Йордан Йовков: Жизнен и творчески път“ 1880—1937. Изд. ОФ, С., 1986, с. 137).

Ефрем Каранфилов: „Военните разкази на Йовков са написани с трезв реализъм. . . Със скромния си героизъм войниците селяни сякаш подчертават буржоазната съетия, дреблавото тщеславие на казионните патриоти, грижите за техния беден живот и топли места. Спокойната светлина на подвига в боевете иде сякаш да покаже по-ярко тъмните сенки на тилвите герои“ („Предговор към книгата на Стефан Стефанов „Капитанът на земяците“).

Стефан Коларов: „...остър критически протест — така е и в Йовковата военна проза. . . Войната с нейната парадност тук е жигосана от големия хуманист. . . неговата тиха, ненаатравваща се, но категорична присъда на войната и нейните многобройни жертви. . .“ („Дълг и литература“. С., 1982, с. 61, 92, 101).

Стефан Стефанов: „... онова, което той извършва в началото на войната, е своеобразен протест на съвестта му. . . Йордан Йовков е човеколюбец. И по този начин той най-добре изразява своето отношение към войната. Своето отрицание. Своя протест“ („Капитанът на земяците“. С., 1982, с. 36 и 97).

Войните от 1912—1913 г. завършиха с национална катастрофа. Първата световна война (1914—1918), в която България влезе през 1915 г., завърши също с национална катастрофа. Защо? Войниците се биха добре. Проявиха чудеса от себепожертвователност и героизъм. Не у войниците е вината за лошия край на тези войни. Военните разкази на Йовков, в които той възпява не пълководческите качества на големите войскови и държавни ръководители и началници, а възвеличава достойнствата на обикновените бойци — редници и низови офицери, се появяват по време, когато народът дълбоко в себе си иска, осъзнато или недоосъзнато, да си даде сметка, защо стана именно така. Тези разкази са художествен документ, че вината трябва да се дири не у непосредствените бойци, търсещият взор следва да се отправи над тях, към големите военоначалници, към управниците, към разпоредителите и властелините с народната съдба. Писателят ги пренебрегва в разказите. Не им отдава никакво значение. Това вече е форма на своеобразна присъда. „Като се преглежда внимателно военното творчество на писателя, прави впечатление отсъствието върху страниците му на военоначалници от висок ранг. . . Никъде писателят не отрежда решителна дял за победата на старшите командири“ (Стефан Стефанов, с. 113). „Къде са тия големци да видят с очите си какво направиха от тия хубави и здрави момчета?“ — възкликва Йовков, като разказва на проф. Спиридон Казанджиев как в Добрич гледал завръщането на войниците от фронта парцаливи, обосели, брадясали, посърнали.

Военните разкази на Йовков са обвинителен художествен документ за некадърността на върховете, художествен документ, че низините свършиха както трябва възложени им задачи, но ги провалиха онези, които бяха горе.

Така Йовков дава израз на неодобрението си, на своя бунт срещу негодната политика на властващата буржоазия, на монарха и неговата камарила, израз на онзи глух ропот, протест и бунт, назриващи дълбоко в народните низини, които само няколко години по-късно — през септември 1923 г. — се взривиха и родиха първото в Европа народно антифашистко въстание.

Годините непосредствено след трите войни и двете национални катастрофи, причинили големи страдания и горчиви беди на страната и народа ни, са години на бурен обществен кипнеж. Народните маси търсят изход. Предлагат се различни пътища. Йовков не остава настрана от всичко това. Той взема участие. Казва думата си. Предлага, но по свой — Йовковски — начин. Като художник — изобразител и тълкувател на народната душа, Йовков създава повестта „Жетварят“, публикувана в 1920 г. Писал я според някои изследователи преди войната, през даскалските си години, което Йовков бил споделил с проф. Спиридон Казанджиев. Според Иван Сарандев „всички данни обаче говорят, че Йовков започва да я пише в края на 1918 г. . .“ Наистина, описаните в повестта събития и хора са от времето на Йовковите учителски години, т. е. преди войните, но нейният патос, проблематиката ѝ са в духа на следвоенните обществени търсения и конфликти. Най-вероятно е тя да е замислена или да е съществувала като хрумване в съзнанието на писателя преди войните, но да е осъществена след тях. В предвоенните Йовкови разкази действащите лица, както видяхме, са селяни и селски учители. Социални проблеми са засегнати само в разказите за селските учители. В другите разкази селяните, когато страдат и търпят беди — причините са случайни нещастия или болести. Във военните разкази на писателя действащите лица са пак селяни, но вече войници на фронта и в боевете. В повестта действащите лица са също селяни и селски учители, но проблемите са други, те са социални: кой владее земята, кому тя принадлежи и защо, как да се помогне на селяните да се отърват от експлоатацията на търговския и лихварския капитал, как да се снабдят с евтини заеми, с едър земеделски инвентар и т. н. Основният конфликт е класов — враждата, битката между бога-

тия земеделец чорбаджи Вълчан и бедня, безимотния селски труженник Гроздан. За борба срещу търговци и лихвари е образувано кооперативно сдружение.

В тази повест Йовков е засегнал и работническия въпрос. След войните, изглежда, е мислил и по него, та в „Жетварят“ му е посветил думите, гледнието на учителя Радулов. По-нататък Йовков вече не пише нищо за работничеството.

Според Йовков едрата поземлена собственост е образувана или чрез измама („Жетварят“), или чрез заграбване („Чифликът край границата“), което исторически е вярно. Справедливостта изисква тя да бъде върната на селяните и Йовков защитава като художник тази гледна точка. В „Жетварят“ проблемът е решен по мирен начин. Чорбаджи Вълчан е трогнат, че Гроздан, неговият лют враг, е спасил живота му, като се е хвърлил срещу подплашените коне, повлекли каруцата, в която се возел Вълчан, и ги спрял. На смъртния си одър Вълчан заръчва на синовете си да върнат нивите, присвоени с измама от него, на Гроздан. Много по-късно писателят е показал друго решение на същия проблем: селяните се оземляват по революционен път, с пушки в ръце вземат голямата нива на чифликчията Манолаки. След сражението изкупуват и чифлика („Чифликът край границата“, 1933—1934).

В „Жетварят“ Йовков е изразил и добронамереността си към борбите на работничеството. Селският учител Радулов е показан в повестта като теоретически противник на кооперативното дружество, смята, че не по този път ще се реши земеделският въпрос, но обича трудовите хора, радва се на веселието, с което селяните посрещат кооперативната вършачка. А за работниците Радулов говори на учителката Райна: „Да влезеш между самите работници и отблизо да опознаеш живота и нуждите им, да почувствуваш болките им, да преживееш наедно с тях усилията на борбите им и триумфа на всеки техен успех, на всяка тяхна победа. И най-после, сред тоя кипещ и трескав живот, по-ясни стават задачите, вярата крепне, расте ентузиазмът. . .“ Радулов разказва и за работническа манифестация в града: „Широка улица. Музика. Люлеят се като пламъци червените знамена и след тях се ниже грамадно шествие, бавно, мълчаливо, без блясък и без ура, тържествено и вдъхновено, като някоя религиозна процесия. Отстрани се издигат високи здания, богати и хубави като дворци. Прозорци и балкони се пълнят с хора. Оттам гледат с лорнетите си натруфени дами, гледат през златните си очила и облечени в черно мъже, с плешиви глави и широки бели нагръдници. Те искат да бъдат спокойни, те знаят, че това не е бунт, не е война, а просто една манифестация. Но все пак нещо притиска сърцата им, измъчва ги и плаши. Хората не изглеждат опасни. Те се малко. Облечени са бедно, лицата им са изпити и бледи. Но тия очи, тия погледи! Как уверено, спокойно и гордо гледат, каква голяма вяра грее в тях! Какво виждат те, какво чакат! Не ели това любовта и упоението в онова, което иде, което е близко вече!“ Този пасаж — за натруфените дами и плешивоглавите господа — след „Отстрани се издигат високи здания. . .“ — е съкратен във второто издание на повестта, 1930 г. Пред него обаче към думите „Има много неща, които могат да преродят човека, да му вдъхнат вяра“ е прибавено ново пояснение — „например една стачка“. А текстът след сравнението („като религиозна процесия“ е станал: „работници — мъже, жени, понякога и деца. Бедно облечени, хора, изтощени от труд, с изпити лица. Но очите им — как гледат очите им, каква вяра има в тях! Ето кое е важно за мене, ето де искам да бъда и аз!“

Това са думи на Радулов. Йовков с нищо не подсказва, че ги споделя, но и с нищо не им се противопоставя. Разкрива една истина в 1920 г., не се отказва от нея и в 1930 г., когато издава повестта преработена. У Радулов има и колебания: „Кой знай, може и да се лъжа“ — продължава той пред учителката Райна, в която е влюбен. Но държи на възхвалата си на физическия работник. „Той има само едно занятие, което владее добре, има здрави мускули и това му стига. За него животът е прост и ясен. . . Да, ясен. . . В Люляково има един ковач, прост ковач, но право да си кажа, не мога да му се нагледам. Къде? — аз в нищо не мога да се меря с него. . .“ Радулов възхвалява и труда на земеделеца, на селския стопанин. „Че е черен труд и мъка — то се знае. Но тоя труд е достоен за човека, та той го прави човек!“

С учителя писателят се отнася и закачливо. Развеселен, Радулов започва да фантазира пред Райна, която гледа на нещата съвсем практично, казва ѝ, че ще купи чифлик, двамата ще тръгнат с кабриолет, времето ще бъде хубаво, ще пеят чучулиги, от двете страни на пътя ще зеленееят буини ниви.

С тоя текст писателят иронизира учителя, но в думите му за работниците, за селския труд, за ковача се усеща положителното отношение на писателя към тях.

В 1927 г. Йовков издава книга разкази, озаглавена „Старопланински легенди“. Мисълта да напише подобни работи се е мяркала много по-рано в съзнанието му. Иzbистрия се, изкристализира и се осъществява именно през времето след военнафашисткия преврат на 9 юни 1923 година, след Септемврийското въстание 1923 г. и неговия разгром, след злокобните дни и нощи на 1925 г., когато над страната и народа тегнеше зловещият ужас на кървавите насилия. Отношението на Йовков към деветоюнския преврат и фашисткия режим, установен след преврата, е било отрицателно. На 31. I. 1931 г. Спиридон Казанджиев си записва следните Йовкови думи: „Девети юни беше една грешка. Аз и сега се дразня, когато прославят тая дата и особено когато я свързват с някакъв подвиг, сторен за България и за българския народ. Какво общо собствено има цялата тая прослава с действителността, която настъпи след девети юни. Нищо. Слязоха едни, за да се качат други — това бе всичко! Интелигенцията нема достатъчно време да се покае и прочисти. Същата, която докара катастрофите на България, пое държавата отново и я поведе по старите пътища. Днес тя е по-грешна, по-утвърдена в злото. Не знам само дали народът ще намери сили в себе си за нов подем — иначе всичко е загубено“ („Срещи и разговори с Йордан Йовков“, БП, С., 1980, с. 53).

В следдеветоюнските властици, във фашизираната буржоазна групировка, настанила се на власт с ношен военен преврат, Йовков вижда представители, следовници на ония, които управляваха така, че докараха двете национални катастрофи, бижда че вървят по старите пътища, че политиката им е погрешна, че се утвърждава злото. Известна надежда Йовков възлага само на народа, ако той намери сили в себе си за нов подем. В писмо от 25. IX. 1925 г. той споделя: „Започнал съм един цикъл разкази, наречени „Старопланински легенди“. В тях Йовков взема примери от миналото, за да изрази възмущението си от кървавите вакханалии, от насилията, безчинствата на фашистките властици над народа, да защити правдата, човечността. В разказа „Юнашки глави“ Йовков е очертал съвсем определено двата враждуващи лагера: от една страна, чорбаджиите, които, както забелязал дядо Руси, „всяка сутрин се събират на Черковното кафене и нещо загрижено си шепнат“, от друга страна — младите хора, които идват вечер в тъсното обушарско дюкянче на Милуш. „Милуш ги води, Милуш ги командува. Дядо Руси не виждаше нищо лошо в това.“ Чорбаджиите в съюз с църквата (Черковното кафене), а не турците са единият фронт. Младите, водени от работника—дребния обушар Милуш, са другият фронт. Главите, отдадени за свободата, са юнашки глави. В „Шибил“ знак за убийство дава чорбаджията. (Изобщо Йовков не обича чорбаджиите.) „Отвратен от връята на деня, Йордан Йовков потърси някои нравствени ценности, които бяха поевтинели от настъпилите след войните морална и духовна инфлация. . . на съвременния жесток буржоазен свят Йордан Йовков противопоставя и своя човечен свят на красотата. . . Защо да не приемем например, че „идеализацията“ в някои разкази е една своеобразна „опозиция“ на писателя срещу неговата съвременна действителност? Подобна мисъл още преди тридесет години срещахме в една бележка на Иван Мешков. . . „Идеализацията у Йовков е реакция срещу съвременната капиталистическа действителност“ (думи на Мешков — б. м. — И. Р.). . . след неговата (на Йовков, б. м. — И. Р.) смърт — нарекоха го писател на утвърдението. Но преди това той е писател на трициането: със своя чист и мъдър свят Йордан Йовков отрече действителността, в която живееше“ (С. Султанов, с. 39, 41, 42, 44).

Според Иван Сарандев „Старопланински легенди“, замислени и осъществени след като страната беше преживяла преломни исторически събития, наистина бяха завръщане в миналото, в пространствата на историята, но. . . за да могат съвременниците да открият стимули и мотиви за съществуване, вяра във възможностите и бъдещето

на нацията. . . легендите на Йовков бяха бягство от сегашното в историята и — останаване в настоящето; една критика, която се блазнише от надеждата, че ще предизвика промени, макар те да бъдат еволюционни“ (с. 308).

„Старопланински легенди“ са своеобразен бунт на Йовков като човек, писател, гражданин, мислител.

Връщането на Йовков към миналото би могло да се тълкува и като бягство от парливите проблеми на съвременността, ако в разкази като „Юнашки глави“ алюзията не е достатъчно очевидна, ако в разкази като „Шибил“ не показваше чорбаджията в отрицателна светлина, ако в Букурещ не е смятал да напише разкази за такива революционери като Ботев, Левски, Караджата, Каравелов и др.

През 1930—1936 г. Йовков публикува драмите „Албена“ (1930), „Милионерът“ (1930), „Боряна“ (1932), „Обикновен човек“ (1936). „Взета като цяло драматургията на Йордан Йовков е пропита с остра болка за социалната несправедливост, за подмяната на доброто от безскрупулните лични интереси, за съществуващите жестокости, за безотговорните деяния с тежки обществени последиствия. Тя е зов за разбирателство между хората, за щедрост и красота, за светлина и топлина в тяхното битие“ (Юлиан Вучков. „Българската драматургия (1878—1944)“. БП, С., с. 392).

В 1933 г. Йовков започва да печата като подлистник във всекидневен вестник романа „Чифликът край границата“. Действието на този роман става през 1923 г. . Един от героите — подпоручик Галчев, командир на граничната застава, води дневник с дати: 24 август, 6 септември, 12 септември, 21 септември 1923 година. Друго действащо лице — Милчевски, казва на Нона, героинята на романа: „Лоши новини. Навсякъде има бъркотии, размирици. В селата има бунт.“ Нона се връща в чифлика, поглежда календара, „закован на стената“, „намери кой ден беше. И за да запомни по-добре тая дата, тя пошепна: 22 септември 1923 година.“ Нона е чувала „да се разправя за бунтове тук и там по селата, за нападнати градове, за превзети гари, които въстаниците държали с дни наред в свои ръце“. В романа изрично е споменато, че преди две години по закон на Манолака, както на всички по-големи собственици, е отчуждена „още от земята“. Става дума за две години преди Септемврийското въстание, т. е. за 1920—1921 г., когато земеделското правителство прокара закон за аграрната реформа, съгласно с който от едрите земевладелци бе иззета част от земята и разделена на малоимотни и безимотни селяни.

От тези и от други места на романа се вижда, че Йовков е взел повод от Септемврийското въстание от 1923 г., но само повод, защото картините, които рисува, имат много малко общо с това въстание.

Изследователите на Йовковото творчество отбелязват, че той се е обръщал към познати, дори и към непознати да му съобщават случки, предания, легенди, необходими за разказите му. Никой обаче не споменава Йовков да е събирал сведения за Септемврийското въстание от 1923 г. Изглежда е писал романа си така, както сам си е представял въстанието, използвайки и свои спомени за случки по време на селските бунтове в някои добруджански села, когато учителствувал в Добруджа. Тези бунтове обаче са били срещу данъка десятък. В Йовковия роман селяните се бунтуват не срещу данъци, а за земя. В представите на Йовков селски бунт може да става само за земя (в „Жетварят“ Гроздан се бунтува срещу чорбаджи Вълчан за нивите си; в „Чифликът край границата“ сенокосци и крайници нападат чифлика пак за ниви). В „Бележки“ към събраните съчинения на Йовков, третото издание, се пояснява, че бунтуването през 1900 г. в село Дуранкулак против десятъка „в романа е примесено със септемврийските събития през 1923 г.“ Иван Сарандев е категоричен. Според него макар в романа да са „налице намеци и подробности“, насочващи към Септемврийското въстание от 1923 г., те са „само външният хронологически контур на събитията от 1923 г.“ Иначе цялата обстановка и атмосфера, характерите принадлежат на предвоенните години. Така вместо обрисовката на въстание, насочено срещу установилата се фашистка диктатура у нас, в романа са изобразени селски бунтове от началото на века. . . Горното предположение се потвърждава и чрез един документ, оставен от ръката на писателя и

съхранен в архива му: върху отделен лист под заглавието на романа „Чифликът край границата“ той е написал няколко пъти „Дуранкулак, Дуранкулак“. . . Селските вълнения в романа „са без исторически прототип, те са плод на комбинативната фантазия на автора“ (с. 365, 366).

Силни художествени творби за Септемврийското въстание в 1923 г. бяха написани през 1924—1926 г. — „Пролетен вятър“, „Жертвени клади“, „Ръж“, „Хоро“. Вниманието на писателите към тази тематика заглъхна поради свирената фашистка цензура. Но с разпалването на класовата борба към 1929 г., с подема на революционното движение и на революционната литература в началото на 30-те години в литературния процес се очерта наново отчетлива тенденция на олевяване. Появиха се романи и за Септемврийското въстание: „Бялата пътека“ от Орлин Василев, 1929 г., „Село Борово“ от Крум Велков, 1932 г. Народни вълнения след войните отрази Константин Петканов в романа си „Моравя звезда кървава“, за който беше руган и преследван от реакционни елементи и от един запасен генерал. Като честен писател Йовков не е могъл да остане настрана от това олевяване. А като голям художник, свързан чрез невидими нишки с народните низини, той е усетил подема на трудещите се маси, не е могъл да не отрази някои страни от движението на народните низини. Създава романа „Чифликът край границата“ (1933—1934) и някои разкази в книгата „Женско сърце“ (1934—1935).

Чрез постъпките на действащите лица, чрез онова, което те казват, Йовков е взел отношение към поземления въпрос и борбата на селяните за земя, към държавата и нейната политика по отношение на селските маси, към онези, които не са на тяхна страна в разгорещените разпри. „Добре им е на тях, на богатите — възкликва бедният селянин Велко, — на тях и пари им дават отвсякъде. Те. . . обират кого де свърнат, държавата обират. На този, многознайника Илия — туй лято позакачи градушка нивата му, я очука два-три класа, я не — и какво стана? Додоха чиновници, прегледаха нивата, ядоха, пиха, отиде Илия в града и една конска торба каймета донесе. . . Държавата му ги изсипа ей тъй. . .“

„— Абе, то туй държава ли е — обажда се друг селянин. — То не е държава. . . държавата е само за богатите.“

В положителна светлина е обрисван подпоручик Галчев от граничната застава. В дневника си той записва: „Като наблюдавам селяните в Сеново, виждам, че всички могат да се разделят на три категории: богати, от средна ръка и бедни. Богатите нямат нужда от държавна помощ, средните също могат да се оставят сами на себе си. . . Всяка държавна помощ. . . трябва да се отправя и да достига само до бедните.“ По-нататък Галчев развива идеята, че бедните селяни трябва да обработват общо земите си. „Ще бъдат като братя, за всички ще има работа“, обединени в задруга. В тази задруга, записва си Галчев, управлението трябва да е основано върху познати обичаи и нрави. . . да напомня управлението на частните чифлици, на овчарските къшли, на зеленчуковите градини на габровците. . . воденето на сметките „не трябва да „отнема много хора и да избие на бюрократизъм“.

В 1920 г. чрез повестта „Жетварят“ Йовков препоръчва селяните да се сдружават — да образуват кооперации за общи доставки, продажби и ползване на селскостопански машини (вършачката). В 1933—1934 г. Йовков отива по-нататък — накарва подпоручик Галчев да запише в дневника си, че бедните селяни трябва да се сдружават за обща обработка на земята. До това схващане Йовков ще да е стигнал, размишлявайки върху тежкото положение на бедните селяни, влошено извънредно много поради голямата световна криза през 1929—1933 г. Възможно е и примерът на светските колхози да е повлиял на Йовков в тази насока, тъй че от мисълта за по-низши кооперативни форми (кооперацията за общи продажби и доставки), както е в „Жетварят“, да е стигнал до мисълта за по-висша форма на селскостопанско сдружение, в което „всеки ще влезе в парчето земя, което има, с добитъка си, с колата си или само с работните си ръце, на себе си и на семейството си“. Това е вече трудовокооперативно земеделско стопанство, наречено от подпоручик Галчев задруга. Размишлявайки върху въстанието, Йовков си е дал сметка, че селяните трябва да бъдат оземлени, едрите

чишлици — дадени на тях и да се отиде по-нататък — към колективно стопанство. В романа е произнесена присъда над чифликчийството и над чифликчиите. Манолаки, който е създал чифлика, заграбвайки чужди земи, се парализира и умира. Галчев, който се вмесва с кроткост да усмирява разбунтуваните селяни, е убит.

„— Вие го убихте — крещи Нона гневно на Йосиф, септемвриец, водач на въстаналите селяни.

— Не, не го убихме ний — отвръща Йосиф. — Галчев беше добър, честен мъж, той не бе чужд на народа. Но той беше не на тази страна, дето бяхме ний — там е всичкото.“

Загиват и честните, добрите люде, когато не са там, дето е въстаналият народ. Нона, дъщерята на чифликчията Манолаки, се отравя. Тошо и Санка, синът и снахата му, разпродават чифлика и се преместват в града. Едрото частно стопанство не издържа на натиска на селските маси, на обществените бури за земя. В „Жетварят“ Вълчан дава нивите си на Гроздан. В „Чифликът край границата“ сеновчани и крайненци завземат с пушки в ръце спюрната нива, чифликът е разпродаден. Такава е присъдата на писателя, дадена със средствата на художественото изображение.

След „Чифликът край границата“ Йовков публикува два сборника разкази: „Женско сърце“, 1935 г., и „Ако можеха да говорят“, 1936 г. От разказите в „Женско сърце“ бунтът на писателя срещу социалните и обществените неправди е най-ясно изразен в „Серафим“ и във „Вълкадин говори с бога“. Бедственото положение на селянина в началото на 30-те години е обрисувано в публикувания първо през 1934 г. разказ „Серафим“ така: „Една жена запърполя с полите си и влезе в кафенето, но Серафим не я погледна. След малко жената заприказва високо и той даде ухо.“

— . . . Скъпо, всичко скъпо, кръстник Еньо! Какво да купим с две-три яйца, дето ги вземаме сутрин от кокошките? Едва сварваме да си вземем по кривач сол и калъп сапун, та да се оперем. Туй кибрит, газ — забравили сме го. Че барем да сме добре, да сме здрави, кръстник Еньо, а то . . . Иван (мъжа ѝ, б. м. — И. Р.) лежи. Отде дойде таз болест, кръстник Еньо, отде дойде. Сега по Св. Богородица ще стане седем месеца, как не е похванал работа. Души го нещо в гърдите, подпира го ей тука, е. Отслабна, да го духнеш ще падне. Не е добре, кръстник Еньо, жълт, черен като пръст. Думат ми: заведи го в болницата, тури го на колата и го заведи в болницата.

— За болницата трябват пари — казва Еньо.

— Трябват ами, как да не трябват! . . .“

Тя иска от кръстника си да ѝ даде пари да закара болния си мъж на болницата, но Еньо отказва:

„— Нямам пари аз! Отде ще ти взема пари да ти дам? Нямам.

— Не думай тъй, кръстник Еньо, не ме връщай. Ти ще ми помогнеш, ти ще ми дадеш. . . Че при кого другого да ида, кръстник Еньо, при кого да си ударя главата, злочеста аз. . . Кръстник Еньо. . . моля ти се като на господ. . .“

Еньо не дава. Серафим, който е взел хака си от чорбаджи Панайот като пазач през лятото на керемидарницата му, отнася тия пари на жената.

„— Ти какво си направил? — сопва му се на другия ден Еньо в кафенето.

— Какво съм направил! Никому нищо не съм направил — кротко отвърна Серафим.

— Дал си пари на Павлина, оназ, дето снощи беше тука, дето искаше пари от мене. Аз сега бях у тях, тя ми каза. Как тъй даваш пари на човек, когото не познаваш? Че може да те излъже, може да не ти ги върне.

— Ба, ще ми ги върне тя. Нека заведе мъжа си на болницата, може да му помогнат докторите. . .“

Той „често даваше някому парите си, както беше ги дал тая сутрин на Павлина. Оттогаз на палтото му взеха да се явяват тия големи кръпки от сива аба“.

Разказът е сякаш вик на човек, потресен от този хал на селянина, вик срещу онези, които са го докарвали до това положение. По онова време управниците от Народния блок до 19. V. 1934 г., а след тях превратаджиите, които се самонаричаха обвинители,

държача разпалени речи за тежката съдба на отрудените и за необходимостта да им се помага, но на дело правеха обратното — затягаха ярема. Цените на селскостопанските произведения бяха крайно ниски. Безработицата се ширеше не само в градовете, но и в селата. Изчисляваха селските безработни на около един милион; наричаха я скрита безработица, тъй като не ги зарегистрираха. Болничното лекуване струваше скъпо. Беше разпространен изразът: народът мре като мухи.

Остро протестен е и разказът „Вълкадин говори с бога“. Старият селянин Вълкадин, на когото част от имота е останал отвъд новата добруджанска граница, оплаква на глас болката си: „Кои са тез, дето съдят на хората и редят световните работи, кой им дава тази сила, имат ли Господ? Не са ли родени и те от майка и няма ли да умрат, като всички хора? Как може да се тегли границата ей тъй — е, дето се случи — да оставиш гробищата в една държава, а в друга — близките на умрелите? . . . Кой хвърля брат против брата и син против баща? Защо доброто го няма, а злото се шири? . . . Няма милост, няма блага дума, няма почит. . . Когато купуват или продават нещо на хората, очите са в кантара. А защо, когато съдят човека, когато животът му е на косъм, гледат през пръсти? . . . Защо убиват невинния и защо притискат сиромаха? . . . Земята ражда толкоз, колкото е раждала и по-рано. Защо има гладни, защо има голи и боси? А там, отвъд границата, що е! Чуждото се взема като свое. . . Защо в таквото усилно време криеш себе си, Господи?“

Разказът звучи като обвинение и бунт срещу онези, които с противонародната си политика докараха работите до такова положение. През юношеските си години тананикахме една песенчица, от която в паметта ми са останали два стиха:

Попитай Данев министра,
Защо продале Силистра?

Този буржоазен управник беше в състава на делегацията, която през 1913 г. капитулантски подписа позорния Букурещки договор, с който Южна Добруджа бе отнета от България.

В „Литането на Вълкадин — пише Иван Сарандев — са заключени обобщения с най-широк обхват — за морала на съвременната политика, за съвестта на политиките и управниците, за социалното неравенство, за насилието, което ломи вратата в разумното устроичество на света. . . С една дума, вечните и тревожни проблеми на всички общества и цивилизации“ (с. 379).

През 1936 г. излиза Йовковата книга „Ако можеха да говорят“, цикъл разкази, който някои изследователи тълкуват като роман. Действието се развива в добруджански чифлик преди войните. Човешките взаимоотношения са сложни. В края на краищата чифликът пропада. Иван Мешков смята, че Йовковото възвръщане към миналото е опозиция „срещу съвременната капиталистическа действителност“, че Йовков е „реакционен в идеализацията си на селото и в позицията си на съвременността“.

Съветският критик и литературовед Д. Затонски пише: „Реакционност и консервативност невинаги следва да се съединяват със знака за равенство. Първото е желание да се обърне назад колелото на историята. . . Второто може да се окаже форма на критика на това настояще, която то наистина заслужава. Разбира се, това е критика, тъй да се рече, от миналото. . . но не задължителна откъсно“ („Творчество писателя и личност писателя“ — „Вопросы литературы“, № 7, 1982, с. 109).

У Йовков опозицията е срещу съвременната капиталистическа действителност и не е опозиция от гледище на миналото, не е реакционна идеализация на селото. Това е критика, опозиция от схващането, че чифликчиството няма бъдеще, че то не е път за изход на селяните, за решение на селския въпрос, че чифлиците пропадат и трябва да се търсят нови пътища — кооперирането, задружното обработване на земята, колективното селско стопанисване. Познавач на положението на българското село, Йовков не го идеализира, не живее с илюзии. Дори когато изобразява герои, които са носители на илюзии, „реалистът и романтикът си съперничат: романтикът Йовков изгражда илюзиите, реалистът Йовков ни подсказва тяхното крушение“ (С. Султанов, с. 78).

Показвайки пропадането на чифлиците и чифликчиите, Йовков не гледа мрачно на действителността. Той не е песимист. Той сочи изход: кооперирането, задружното стопанисване на земята. Въздържа се обаче да подсказва, че това е възможно само при работническо-селска власт, при социализъм, при колхозен строй, макар хумористично обрисуваният негов герой Гороломов да споменава за колхози в една от речите си пред селяните.

За възгледите на Йовков може да се съди и по някои негови изказвания, колкото и да са редки. На 18. VI. 1936 г. умира Максим Горки. От в. „Литературен свят“ (год. VI., бр. 10, 1936 г.) запитват Йовков: „Какво Ви направи впечатление у Горки?“ Отговорът на Йовков гласи: „Пред всичко новите хора станаха е едно чувство за свобода, за справедливост, хора силни, е любов към братята си, към живота изобщо.“ А по същото време пред журналиста Асен Балкански Йовков споделил: „Не мога да остана равнодушен към идеите на Горки за социална справедливост, към литература като неговата, която изхожда от верни наблюдения върху живота.“

Пред Георги Константинов пък се изказал, че въпросът за земята и селяните „изглежда най-правилно е разрешен в Съветския съюз“.

Ето от какви позиции Йовков гледа на действителността, когато пише сборниците с разкази „Женско сърце“, „Ако можеха да говорят“ и романа „Приключенията на Гороломов“. На миналото той се любува, мило му е, но като реалист изтъква неговото безвъзвратно отмиране, не го сочи като изход, като перспектива и възможност за решение на селския въпрос.

Защо от разказите в „Женско сърце“, някои от които са на теми из съвременността, веднага се връща към миналото в „Ако можеха да говорят“? През годините на най-кръвения терор, на масовите убийства, кланета, озлочествания, палежи, грабежи (1923—1925) той се връща в миналото и пише „Старопланински легенди“. След преврата на 19. V. 1934 г. терорът много се съгъсти, спрени бяха всички леви периодични издания, политическите партии — разтурени, засилиха се арестите, съдебните процеси срещу революционери, установи се режим на еднолична монархофашистка диктатура, но все още през първите няколко години (1935—1936) не бяха започнали масови политически убийства, безследни изчезвания, палежи, повсеместни кръвни разпри с комунисти, каквито се вършеха през 1923—1925 г. (те започнаха малко по-късно и особено след 1939—1941 г.); мрачната действителност през 1935—1936 г. не предлагаше на писателя достатъчно изобилен материал за разкази като „Юнашки глави“, „Шибил“ и той не написа втора книга „Старопланински легенди“, макар да се е одумвал, че ще пише. Не е бил чужд обаче на борбата против някои крайни прояви на режима. Владимир Полянов разказва, че ходил при Йовков „по повод едно изложение до царя от група писатели и художници. Бяха осъдени на смърт комунисти от плевенския затвор и провинени „звенари“. В изложението се застъпваше гледището, че е обществено полезно да се премахне смъртното наказание за провинения по идейни съображения. Изложението го бяха подписали много писатели, художници, музиканти, но и мнозина откачаха. Йовков подписа, без да каже нито дума — веднага, без никакво колебание“ („Срещи по дългия път“, БП, С., 1984, с. 106). А на изострянето на буржоазната диктатура, на увеличаването на безправията той противопостави свой свят, в който също има драми, конфликти, неразбирателства, но има и много добрина и човечност — света на „Ако можеха да говорят“.

През 30-те години Йовков работи и върху романа си „Приключенията на Гороломов“. Първите глави публикува в края на 1930 г., следващите — по-нататък, но до смъртта си (1937 г.) не успява да го довърши. Действието става през 20-те и началото на 30-те години. Това личи от ред подробности. Така например учителката Фроска чете книгата „В страната на белите лилии“ — на мода през първата половина на 20-те години. Над Джуровата кръчма в с. Пчеларово има надпис „Честита новата 1926 година“. Гороломов говори на селяните за ужасната стопанска криза: тя беше през 1929—1933 г. Споменава за колхози. А масовата колективизация в Съветския съюз се проведе след 1929 г. Казва на селяните, че за да бъдеш назначен учител, трябва да дадеш

рушвет една биволица; това се практикуваше през управлението на Народния блок — 1931—1934 г. Глава VII е наименована „Сред главаците. Свекърва. Дан Колов от село Конак“. Световноизвестният български борец Дан Колов се завърна през 30-те години в България и към 1936—1937 г. уреждаше състезателни борби у нас. Споменавана се за Дочо Узунов, който по същото време заедно с двама свои другари беше обстрелвал цар Борис, пътуващ с автомобил през Арабаконашкия проход.

Какви са обществените, гражданските позиции на писателя в този хумористичен роман? С гъсти отрицателни краски е обрисуван един представител на управляващата партия — адвокатът Стоян Мъглов, богат човек и местен партийен шеф. . . стар партизански вълк. . . дошел млад, беден, с изтрити дрешки, но за 30 години натрупал „фабрика за тухли край града, воденица в едно село, чифлик в друго и още къщи, дюкяни, фурни и ханища. . . За него казваха „Мъглов има трийсет и два ключа, т. е. притежаваше трийсет и две сгради“. Бил кмет, сега е народен представител. Пътува във файтон със звънчета. Околийският началник му козирува. Кандидатирайки се отново за депутат, Мъглов демагогствува най-безотговорно, името му е такова — Мъглов — пуска мъгла. Обещава на селяните, като го избераат, да секат от гората, „което дърво искат“. На кмета нарежда: „От понеделник нататък, чак до изборите моята воденица ще мели на всички без уем, разбираш ли, без уем. Кажи на народа да върви да си мели, особено на бедните. Само кмете, опичай си ума, да ги вържеш добре. . . Всеки, разбираш ли, ще гласува за мене. . . А пък за нас, за тебе и някои приятели, ще заколя две теленца. Ще похапнем и ще пийнем на воденицата. Само, разбираш ли, внимавай!“ Иронично са представени и широките социалисти, цепенят се на крилца и перца, воюват помежду си и са дребни сметкаджии. „Мразя тия хора — казал Йовков на Спиридон Казанджиев на 22. VII. 1930 г. за широките социалисти. — Янлъш революционери. Или бди революционер, за каквото сѐ искаш да се представяш, или хич не говори за революционерство. Революционери, които не отиват на война, не излизат на бойното поле, които не мрат. А бе, светът се обърна с главата — те не загубиха нито косъм; все на завет! През войната дай им дирекции на прехрана, кооперации, застрахователни дружества, учебникарство — навсякъде учителите им са агенти. . . Едно време и аз бях учител: още тогава бях неутралист.“

С недоверие се отнася и към Демократическата партия. На 10. X. 1930 г. виждат от кафенето във минава Александър Малинов — водач на тая партия. „Цялата улица се изпълни с меланхолия — рекъл Йовков. — Тоя ли човек ще влива кръв в жилите на България и той ли ще я спасява? . . . Да не вярваш. . . Все ми се струва, кога го срещна, че иде от оня свят — пратеник на мъртвите.“

Недружелюбно се отзовава и за запасните офицери, активното мнозинство от които през 30-те години се проявяваше крайно реакционно. „Запасните офицери — казал Йовков на 1. XI. 1936 г. на Казанджиев — почнаха да се занимават твърде много с политика — това ги отчужди от мен. Като политикани не ми са симпатични. . .“ Затова изоставил проекта си да пише произведение с герой запасен офицер, пленник от Корсика. И към монарха изглежда е имал скептично отношение. На 24. I. 1934 г. Казанджиев записва изказването на Йовков за шумотевницата около юбилея на проф. Александър Балабанов. „Загубихме вече всяка мярка — споделил Йовков, — дали не става всичко заради царя, комуто Балабанов е личен приятел. Всеки навярно чувствава, че лошото, което би казал за Балабанов, ще падне като укор върху царя. А хората са практични.“ Отрицателно е мнението му и за грижите, полагани от властващата буржоазия за духовния живот. „Грижите за духовния живот от ден на ден отслабват и смешното е, че нашите министри, най-често случайни хора без отношение към нашия културен живот, приказват непрекъснато за „възраждане“, а на практика вършат работи, които нямат нищо общо с това възраждане. Те гледат на литературата и изкуството като на излишно нещо. . . съкращават в бюджета всички суми, чрез които в една или друга форма биха могли да се подпомогнат духовните ни работници, и тия работници продължават да висят във въздуха. Заприличали са на просяци.“

На 1. XI. 1936 г. казал за театралния режисьор комунист Боян Дановски: „Хубави възможности прояви Дановски, но изглежда не го насърчиха — евреин бил. Е, какво да се прави?“

На 18. V. 1937 г. разправил пак на Казанджиев, че преди два-три дни пътувал с трамвая за Ючбунар и слязъл на последната спирка. „Съвсем друг град . . . съвсем други улици, други къщи, други дворове, други хора. . . Голяма мизерия. Става ти тежко на душата!“ А тъкмо през тези две-три години след фашисткия преврат на 19 май 1934 г. управляващите бяха провъзгласили, че ще обновяват и възродят страната.

В романа, който пише по това време, Йовков изобразява селската сиромашия и някак съчувствено споменава за беден селянин комунист:

„— А сиромасите, сиромасите, тях питай. Ето го Рачо — даскал Тодор посочи младия селянин, нека каже. Кажи, Рачо, кажи как живееш! (Този разговор става между даскал Тодор и Гороломов.)

— Кажи как живееш. Откъде земаш за всеки ден, туй кажи.

— Отде ще вземам, откъде не вземам. Турил съм в бъчвата четирийсет зелки, зарвил съм двеста празя.

— И ряпа. . .

— Ряпа ли? За ряпа пари няма.

— Е, а друго?

— Друго, имам дванайсет кокошки. Като станем сутрин, чакаме ги да снесат. От яйцата жената дава на демуригата, кое за калем, кое за тетрадки. С яйца си купуваме едно-друго от дюкяна. Пък и на мене — усмихна се Рачо — жената на два дена ми купува една кутия тютюн. . .

— Ето, г-н Гороломов, ето как живее бедния народ. Пък на туй отгоре бедят Рача, че бил комунист.“

Така е гледал Йовков на действителността по онова време, при все че в 1935 г. бил назначен като хоноруван сътрудник на правителствения в. „Нови дни“, а след това — до смъртта си — помощник-редактор II степен в Дирекцията на печата.

Гороломов е обрисуван хумористично. Той е дърдорко, хрумват му добри намерения, но нереални, иска да сее просвета, селскостопански знания, говори на селяните за напояване, язовир, обща обработка на земята. Пострадал е, защото писал в местния вестник срещу золумлугите на лесничя; дошли ревизори, яли, пили, отнесли рушвет по една тлъста фитка, Гороломов бил уволнен като учител. В „Приключенията на Гороломов“ Йовков осмива и изборната свобода при буржоазния режим. За да провалят земеделския кандидат за народен представител Янаки, който ходел по селата с кон да агитира, откраднали коня му, човекът хукнал да го търси; „след избора Янаки си намира коня, пуснали го в ливадата му“. Тайните стачки за гласоподаване правели от платнище, леко повдигнато отдолу така, че да се виждат краката на гласоподавателите. Щом някой селянин направел крачка към опозиционните бюлетини, извиквали му „шът“, той разбирал и се връщал да гласува с правителствената листа. „Един човек, като не се досещал, че краката му се виждат, събува си калеврата, изважда една оранжева (на земеделците, б. м. И. Р.) бюлетинка и гласува. И нему турят кръст с тебешир и го съдират от бой.“

Йовков е свидетел на войнишки бунтове (дори е мислил да пише за някои от тях), до него е достигнал тъгнещът на Великата октомврийска социалистическа революция, преживял е Владайското войнишко въстание, народните вълнения, стачките, острите политически борби непосредствено след Първата световна война. Назначен в Букурещката легация, той е уволнен от земеделския министър Ст. Омарчевски, но е назначен отново със заповед от министър-председателя Ал. Стамболийски. Намира се в Букурещ, когато пламва и е потушено Септемврийското въстание от 1923 г. В България се връща в 1927 г. Наблюдава подема на народните борби, вихрушката на голямата криза от 1929—1933 г., падането на Сговора, Лайпцигския процес, Втория военнафашистки преврат, установяването на монархофашисткия режим. Гледа, но не се намесва. Държи се настрана. Но със сърцето си той е с народа и показва това като художник

в произведенията си; съвсем рядко извън тях. Публикува работите си в тежкото буржоазно списание „Златорог“, в реакционния всекидневен вестник „Зора“, в книгоиздателство „Хемус“, ръководено от широки социалисти. „Златорог“ обаче минаваше за надпартийно меридавно литературно списание. „Зора“ даваше вид на партийната неутралност, но затъваше все повече, особено през 30-те години в профашистки води. „Хемус“ печаташе книгите на най-добрите съвременни в ония години български автори. Хуманист, народолюбец Йовков странеше от политическите борби, не се ангажираше в политически акции, освен подписването на протеста до царя против смъртните присъди на плевенските комунисти и на звенарите. Той беше за разбирателство между хората, между народите, за мир. В новогодишно пожелание, публикувано във в. „Наши дни“ на 30. XII. 1934 г., Йовков заявява: „На българския народ да пожелаем да намери сили да изживее тежката икономическа криза. Да пожелаем будно българско съзнание на всички българи, гдето и да живеят те. Нашият народ е земеделски и подобно на земеделските народи от всички времена и от всички страни има едно съкровено желание: да има мир на земята, мир между народите.“ Мнението му за буржоазните управници не е високо: „... нашите държавници и общественици — изтъква Йовков — са търсили не пробуденото и утвърдено национално съзнание, а пасивната, инстинктивна, неосъзната българска душа и нея са работили, тъй като с нея по-лесно може да се злоупотребява.“

Изолираността, затвореността, въздържаността на Йовков от текущите обществени борби, от „вжратата на деня“ е свързана изглежда и с промените на характера му. На младини той бил, както разказват ония, които го помнят от учителските му години, общителен, закачлив, обичал да се шегува, да разговаря. Ала онова, що е видял и преживял през войните, мъката му по отнетите земи в Добруджа, покрусата от националните катастрофи, тежкото му материално положение, временната му безработица след Първата световна война и др., са пречупили младежката му откритост, закачливост, приказливост. „Аз гладувам и ако можеш да ми послужиш да намеря някаква работа в София, ще ти бъде признателен“ — казва Йовков на Григор Василев в първите дни след погрома (1913—1918 г.). В писмо от 22. X. 1918 г. споделя: „Щом свърши войната и аз се демобилизирах, и веднага сиромашията и неволята, стари и неразлични мои спътници, похлопаха на вратите ми.“ В друго писмо — от 23. IX. 1919 г.: „Но дългата безработица досега съвсем ме разори и съсяпа. И западнах много.“ Пак в писмо — с дата 4. XII. 1920 г.: „Знаеш сиромашията, която ме гнети.“ Началникът му в Букурещ, посланикът Фичев, запасен генерал, постоянно му натяква, тормози го.

При тия условия той е принуден да понася стоически всички трудности и неприятности. Не е вдигал шум около себе си, към малцина се е обръщал за подкрепа, не е писал много писма, съдържал е нервите си. Но в душата си дълбоко той се е гневил, протестирал, избухвал рядко, тогава той е бунтар, и още какъв! След представлението на „Албена“ в Народния театър Владимир Василев написал рецензия, която Йовков не харесал. „Късно вечерта — си записал на 23. I. 1931 г. Спиридон Казанджиев — след като прочете критиката, той дойде в моята стая и в състояние на крайно раздражение, вли от себе си, с един невздържан език Йовков не се насищаше да ругае Владо (Владимир Василев, б. м.—И. Р.), списанието, сътрудниците му и пр. . . Тогава Йовков се закле да не помести нищо повече в „Златорог“. . . всеки път, когато сме се случвали в кафенето на една маса с други лица, чужди на „Златорог“ или в скрита, респективно явна неприязън към това списание, Йовков — макар в мое присъствие — е повеждал разговора тъй, че се е нахвърлял върху списанието или редактора му, или сътрудниците му, иронизирал ги е и е давал да се разбере, че той няма нищо с тоя кръг. Тази демонстрация той вършеше последователно и с охота всеки път при такива случаи.“

Цяла буря вдигнал Йовков, като видял как не по селски се държат на сцената актьорите, репетирайки „Боряна“. По-късно предавал състоянието си с думите „ужасен“, „вн от себе си“, „едва ли не пеувах артистите“. След представлението на „Обик-

новен човек", което не одобрил, написал остро писмо до директора на Народния театър: "... Снощното представление не беше представление, а скандал, жалка пародия, гавра... "

Приживе на Йовков са писани не само положителни или полуположителни, но и отрицателни или полуотрицателни рецензии от различни автори, но той не е реагирал така на тях, не им е обръщал внимание, премълчавал ги е. Какво е било в душата му, никой не знае.

* * *

Тази година се навършват 50 години от смъртта на Йордан Йовков (умира на 15 октомври 1937 г.). Народен писател в пълния смисъл на думата той стана при социализма. Събраните му съчинения претърпяха досега три издания — 1956, 1970 и 1980 г., в многохиляден тираж. В големи тиражи се издават и преиздават и отделни неговии книги. Най-добрите му песни не слизат от театралните сцени. За живота и творчеството му са написани книги, студии, статии. Но прекрасното му писателско дело — висок връх в българската и световната художествена проза — ще разкрива и занаяпред нови дълбини на „доброто свято“, „на сияйни простори“, „път на светла свобода“, на които Йовков служи вярно, по свой начин, през целия си живот — път, поет от българския народ, път на социализма.